

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

ДРАЧУК Ю. П.,
здобувач
(Науково-дослідний інститут
публічного права)

УДК 343.1:343.13

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.69>

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ
УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз змісту та структури механізму забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Обґрунтовано необхідність його концептуалізації як системи взаємоз'язаних правових, організаційних та процесуальних елементів, спрямованих на запобігання порушенням правових гарантій сторін та інших учасників провадження. Запропоновано надана характеристика механізму забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, який є ключовим у кримінальному процесі, оскільки охоплює сукупність юридичних засобів, гарантій і процедур, спрямованих на недопущення порушень прав та забезпечення їх ефективної реалізації. Окреслено, що це системна сукупність нормативно-правових, організаційних, процесуальних та інституційних засобів, за допомогою яких у межах кримінального провадження реалізуються, гарантуються та захищаються права, свободи та законні інтереси його учасників. Визначено його складові, серед яких: нормативно-правова база, діяльність органів досудового розслідування, прокуратури та суду, засоби захисту прав, у тому числі механізми апеляційного та касаційного оскарження, а також міжнародно-правові інструменти. Акцентовано на значенні принципів верховенства права, змагальності, рівності сторін та доступу до правосуддя для формування ефективного правозахисного механізму у кримінальному процесі. Визначено роль процесуальних гарантій, організаційних форм і процедурних заходів як складових цього механізму. Наголошується на важливості комплексного підходу до охорони прав учасників процесу, що передбачає взаємодію нормативно-правових, організаційних та контрольних елементів. Запропоновано шляхи вдосконалення національного законодавства для підвищення ефективності механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження відповідно до міжнародних стандартів. Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення національного кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Ключові слова: кримінальний процесуальний механізм, права особи, законні інтереси, кримінальне провадження, процесуальні гарантії, охорона прав, правовий захист, кримінальне судочинство.

Drachuk Yu. P. Conceptualization of the criminal procedural mechanism for protecting the rights, freedoms and legal interests of participants in criminal proceedings

The article provides a theoretical and legal analysis of the content and structure of the mechanism for ensuring the protection of the rights, freedoms

and legitimate interests of participants in criminal proceedings. The need for its conceptualization as a system of interrelated legal, organizational and procedural elements aimed at preventing violations of the legal guarantees of the parties and other participants in the proceedings is substantiated. A description of the mechanism for ensuring the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings is proposed and provided, which is key in the criminal process, as it encompasses a set of legal means, guarantees and procedures aimed at preventing violations of rights and ensuring their effective implementation. It is outlined that this is a systemic set of regulatory, organizational, procedural and institutional means by which the rights, freedoms and legitimate interests of its participants are implemented, guaranteed and protected within the framework of criminal proceedings. Its components are identified, including: the regulatory and legal framework, the activities of pre-trial investigation bodies, the prosecutor's office and the court, means of protecting rights, including mechanisms for appeal and cassation appeal, as well as international legal instruments. The emphasis is on the importance of the principles of the rule of law, adversarial nature, equality of parties and access to justice for the formation of an effective human rights protection mechanism in the criminal process. The role of procedural guarantees, organizational forms and procedural measures as components of this mechanism is identified. The importance of a comprehensive approach to protecting the rights of participants in the process is emphasized, which involves the interaction of regulatory, organizational and control elements. Ways of improving national legislation are proposed to increase the effectiveness of the mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings in accordance with international standards. The results of the study can be used to improve national criminal procedural legislation and the practice of its application.

Key words: *criminal procedural mechanism, individual rights, legitimate interests, criminal proceedings, procedural guarantees, protection of rights, legal protection, criminal justice.*

Актуальність теми. Забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження є фундаментальною засадою демократичного кримінального судочинства, яка набуває особливої актуальності в умовах реформування правової системи України та адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Відповідно до Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, що передбачає обов'язок держави створити ефективний механізм охорони цих прав у межах кримінального процесу.

Сучасний стан правозастосування свідчить про наявність як системних досягнень, так і суттєвих прогалин у забезпеченні процесуальних гарантій особи. З одного боку, нормативна база кримінального провадження значною мірою відповідає міжнародним стандартам, закріпленим, зокрема, у положеннях Європейської конвенції з прав людини, практиці Європейського суду з прав людини. З іншого боку, правозахисний потенціал багатьох положень КПК України реалізується неповною мірою через прогалини в концептуальному осмисленні механізму їх забезпечення, правову невизначеність окремих інститутів та дефіцит ефективних практичних інструментів контролю за дотриманням прав і свобод у кримінальному процесі.

У зв'язку з цим виникає необхідність глибокої наукової концептуалізації кримінального процесуального механізму забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Це дозволить не лише систематизувати відповідні елементи та зв'язки в межах зазначеного механізму, а й створити доктринальну основу для його подальшої імплементації у правозастосовну діяльність та законодавче забезпечення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням предмету статті приділили увагу знані вчені-процесуалісти зокрема: В. Г. Гончаренко,

С. Д. Гусарев, Н. М. Добринін, О. В. Корнелюк, О. П. Кучинська, В. В. Назаров, О. В. Негодченко, О. Г. Огородник, А. Ю. Олійник, В. М. Ребезюк та інші. Однак, в умовах сьогодення, потребують поглибленого розгляду окремі питання кримінального процесуального механізму забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні питання структури механізму реалізації прав та свобод учасників кримінального провадження залишається предметом активних дискусій у правовій науці. На нашу думку, не доцільно вважати механізм забезпечення передумовою для здійснення прав і розділяти механізм реалізації на окремі складові. Як забезпечення, так і захист прав є процесами, що супроводжують цю дію. У структурі механізму реалізації прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження зазвичай виділяють два основні елементи: безпосередню реалізацію права та гарантування цієї реалізації.

Сучасна доктрина прав і свобод учасників кримінального провадження розглядає кілька підходів до правового визначення механізму реалізації прав, свобод та законних інтересів, що свідчить про неоднозначність і актуальність цієї теми. Процесуальний механізм захисту прав і свобод можна розглядати як встановлений і гарантований законодавством порядок, що забезпечує правовий статус учасників кримінального провадження. Він включає впорядковану діяльність органів влади, недержавних правозахисних організацій та самостійну реалізацію суб'єктивних прав, спрямованих на відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів.

Механізм захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є певним порядком юридичних процесів, завдяки яким відновлюються порушені права, вирішуються правові суперечки та усуваються бар'єри в реалізації прав. Основними компонентами механізму захисту прав, свобод та законних інтересів є: по-перше, юридичні норми, що регламентують поведінку особи в конкретних ситуаціях, а також правовідносини, в рамках яких відбуваються дії щодо захисту прав; по-друге, сам механізм захисту, що включає різні варіанти реалізації прав особи, як за участю різних органів, так і самостійно [1, с. 391-392].

Термін «механізм» означає внутрішній порядок системи та сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище. Іншими словами, «механізм» – це когерентність елементів, що утворюють систему в динамічному стані. Він символізує певний рух. Механізм досудового захисту є частиною загального механізму захисту прав і свобод учасників кримінального провадження. Основними елементами цього механізму є правові норми, що регламентують дії суб'єктів у конкретних ситуаціях, правовідносини, в рамках яких здійснюються заходи захисту суб'єктивних прав і законних інтересів, а також акти реалізації прав і обов'язків суб'єктів конфліктної ситуації.

О. В. Корнелюк зазначає, що в юридичній літературі термін «забезпечення» має широкий спектр значень, які можна трактувати як створення надійних умов для здійснення чогось, гарантування, захисту та охорони від небезпеки. Це впливає на термінологічне значення таких понять, як «механізм забезпечення», «реалізації», «здійснення», «гарантування» прав і свобод людини і громадянина. До його структури входять різні елементи, але найбільш загальними з них є: «гарантування», «реалізація», «охорона», «захист» і «відновлення» [2, с. 245–246].

А. Ю. Олійник пропонує цікаве визначення механізму охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, описуючи його як систему засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови для дотримання всіх основних прав і свобод, які впливають з людської гідності. Він підкреслює, що основним завданням цього механізму є охорона, захист і відновлення порушених прав, а також формування загальної та правової культури [3, с. 96-98].

Основними підсистемами механізму забезпечення прав і свобод учасників кримінального провадження є механізми реалізації, охорони та захисту. Загалом, механізм реалізації

прав і свобод учасників кримінального провадження включає заходи, які створюють умови для їх реалізації. Механізм охорони прав, свобод та законних інтересів передбачає профілактичні заходи, спрямовані на утвердження правомірної поведінки особи. Механізм захисту прав, свобод та законних інтересів охоплює дії, які ведуть до відновлення порушених прав унаслідок неправомірних дій та до відповідальності осіб, які вчинили ці правопорушення.

На думку О. В. Негодченко, механізм забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження складається з кількох основних складових:

- юридичні норми та нормативно-правові акти, які слугують методами їхнього вираження;
- індивідуально-правові документи (акти процесуального забезпечення);
- юридичні факти, що виступають зв'язуючим елементом між правом і стосунками громадян;
- правові відносини, які є суспільними зв'язками, регульованими нормами права та гарантованими державою;
- індивідуальні права та юридичні обов'язки;
- визначені форми і способи організації реалізації індивідуальних прав і обов'язків [4, с. 172-173].

Отже, на його думку, основним компонентом механізму забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є гарантування державою збереження цих прав і свобод. Головна мета цього процесу полягає у створенні необхідних умов для оперативного та надійного захисту особи [4, с. 178-179]. Наразі існує нагальна потреба у подальшому вивченні гарантій забезпечення прав і свобод, а також у пошуку шляхів підвищення їхньої ефективності. Гарантії забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, як загальне поняття, є основними способами і засобами, які забезпечують ефективний захист прав учасників кримінального процесу. Одним із видів правових гарантій є юридична відповідальність, яка виступає специфічним юридичним засобом для реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини, а також виконання закріплених у законодавстві обов'язків.

Механізм захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є комплексом юридичних методів, умов і факторів, спрямованих на забезпечення захисту порушених прав конкретних осіб. Його основною метою є відновлення порушених прав учасників кримінального процесу та сприяння їх ефективному захисту з боку судових органів. Ключовим елементом механізму захисту на стадії досудового розслідування є поведінка суб'єктів, які здійснюють захист, а також дії учасників кримінального провадження, чиї права були порушені [5, с. 153-154]. Важливо зазначити, що на ефективність функціонування цього механізму впливають не лише правові, а й соціальні явища, які є загальними передумовами його формування та функціонування. Деякі вчені вважають, що механізм захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження полягає у спрямуванні взаємодії та співпраці між інституціональними структурами.

На думку В. Г. Гончаренка, механізм захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є системою державної влади, основною функцією якої є захист прав цих учасників [6, с. 93]. О. П. Кучинська зазначає, що «юридичний механізм захисту прав учасників кримінального провадження – це можливості, які надаються громадянам для здійснення дій щодо захисту своїх прав і свобод, а також система органів, що забезпечують цей захист» [7, с. 126]. До органів, які гарантують права учасників кримінального провадження в Україні, належать: Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; центральні та місцеві органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; правоохоронні органи; і, найголовніше, суд.

Подібну точку зору розділяє О. Г. Огородник, але в такому разі він відносить до механізму захисту прав ще й громадські організації, правові та нормативні акти, які покликані захищати права людини. Механізми захисту прав, свобод та законних інтересів учасників

кримінального провадження зазвичай поділяють на міжнародні та національні. Міжнародні механізми захисту прав включають систему міждержавних органів і організацій, які працюють над впровадженням міжнародних стандартів прав і свобод людини або їх відновленням у разі порушення [8, с. 18].

Отже, механізм реалізації прав та свобод учасників кримінального провадження можна розглядати як сукупність організаційних і матеріально-технічних засобів, що забезпечують практичне виконання юридичних норм. Цей механізм є складним комплексом взаємопов'язаних елементів, але водночас він є невід'ємною частиною правової дійсності, що функціонує незалежно від того, чи використовуються його можливості суб'єктами відносин у момент реалізації своїх прав. Більше того, наявність цього механізму свідчить про ефективність правового регулювання, яке забезпечує захист прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження в Україні.

До основних складових механізму захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження в Україні належать:

- Комітет Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин;
- Уповноважений Верховної Ради з прав людини;
- Офіс Генерального прокурора України;
- Інституція адвокатури;
- Міністерство внутрішніх справ (в частині контролю за дотриманням прав людини);
- Національне бюро з дотримання Європейської конвенції з основних прав та свобод людини;
- Громадські недержавні інституції;
- Засоби масової інформації.

На думку Н. М. Добриніна, основою механізму захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є правові принципи, норми права, а також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб [9, с. 19]. У сукупності вони забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод. Це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи учасників кримінального провадження і встановлюють гарантії їх реалізації, а також система органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інституцій, які забезпечують, охороняють і захищають основні права та свободи громадян.

Цікаву думку висловлює С. Д. Гусарев, де він зауважує, що феномен правового статусу учасника кримінального провадження визначає співвідношення самої особистості та права, за допомогою якого держава окреслює для даного суб'єкта межі можливої діяльності, його становище відносно інших суб'єктів та залежно від індивідуальних, або типових ознак, властивих суб'єктові, у праві відбиваються повнота правового становища учасників кримінального провадження, їх уніфікація або обмеження [10, с. 40-41].

Практика досудового розслідування та судового розгляду підтверджує, що найважливішим чинником у механізмі забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є надання правової допомоги. Основна мета цієї допомоги полягає у створенні необхідних умов для ефективного та надійного захисту. Гарантії забезпечення прав і свобод учасників кримінального провадження, як загальне поняття, є основним інструментом, що забезпечує охорону прав та свобод кожного учасника. Отже, механізм реалізації прав, свобод та законних інтересів слід розуміти як правову систему, що складається з дій різних суб'єктів, передбачених законом, які спрямовані на досягнення суспільно корисного результату. Враховуючи тісний зв'язок між реалізацією, гарантуванням і захистом прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, можна стверджувати, що механізм реалізації прав і свобод включає в себе механізм захисту прав учасників, будучи більш широким поняттям [5, с. 161-162].

Таким чином, посиляючись на загальний демократичний принцип, можна стверджувати, що проголошені права і свободи учасників кримінального провадження не повинні зали-

шатися лише декларативними. Держава зобов'язана оптимізувати діючий правовий механізм для їх ефективної реалізації. На сьогодні в Україні найбільш дієвим механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є суди. У демократичних країнах суди займають центральне місце в правовій системі, оскільки лише вони можуть уособлювати справжнє право справедливості та законності. Механізм захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є внутрішньо узгодженою структурою відповідних органів, установ і посадових осіб, які впливають на його хід, а також колом осіб, залучених до розслідування та розгляду кримінальних проваджень з метою відновлення необґрунтовано обмежених або незаконно порушених конституційних прав учасників.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що механізм захисту прав і свобод учасників кримінального провадження є досить складним. Тому удосконалення механізму практичної реалізації прав і свобод є нагальною потребою. Пріоритетом для будь-якої демократичної держави, в тому числі й України, повинно бути дотримання прав, свобод учасників кримінального провадження та їх законних інтересів.

Висновки. Отже, поняття механізму забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є ключовим у кримінальному процесі, оскільки охоплює сукупність юридичних засобів, гарантій і процедур, спрямованих на недопущення порушень прав та забезпечення їх ефективної реалізації. Це системна сукупність нормативно-правових, організаційних, процесуальних та інституційних засобів, за допомогою яких у межах кримінального провадження реалізуються, гарантуються та захищаються права, свободи та законні інтереси його учасників.

Процесуальний механізм забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження в правовій юрисдикції включає в себе такі основні елементи: Конституцію України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, а також закони України, зокрема «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та інші нормативно-правові акти. Ці документи суттєво впливають на забезпечення прав учасників кримінального провадження, поряд із судовою практикою Європейського суду з прав людини.

Крім того, важливими складовими цього механізму є юридичні процедури, які дозволяють учасникам кримінального провадження реалізовувати свої права та виконувати обов'язки для захисту власних інтересів, а також роль суду, судді, слідчого судді та інших учасників процесу. Не менш важливими є Верховна Рада України, Президент України, громадські та міжнародні організації, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини та інші суб'єкти.

Права і свободи, надані учасникам кримінального провадження, не можуть існувати самостійно. Необхідною умовою є наявність механізму їх реалізації, що ґрунтується на системі законодавчих норм і принципів, які забезпечують перехід від теоретичних можливостей до реальної практики в кримінальному процесі. Найефективнішим засобом захисту прав і свобод є суд. Загалом, реалізація захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження є комплексом проголошених норм, які регламентують порядок звернення особи до національних і міжнародних судових установ для захисту своїх законних інтересів. Це також є об'єктивним і невід'ємним елементом правових відносин, що застосовується особою залежно від конкретних обставин.

Список використаних джерел.

1. Назаров В. В. Особливості механізму захисту прав людини у кримінальному провадженні. *Форум права*. 2009. № 1. С. 389-395.
2. Корнелюк О. В. Кримінально-процесуальні способи забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства. *Держава і право*. 2007 № 1. С. 244-247.
3. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ : Алерта, 2008. 151 с.

4. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України : монографія. Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2002. 416 с.
5. Ребезюк В. М. Забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... докт. філос.: 081 – Право. Київ, 2021. 269 с.
6. Гончаренко В. Г. Захист прав учасників кримінального провадження як соціально-правовий канон. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. № 3(31). С. 90–95.
7. Кучинська О. П. Гарантії забезпечення захисту прав учасників кримінального провадження. *Вісник академії адвокатури України*. 2012. № 1 (23). С. 125–129.
8. Огородник О. Г. Механізм забезпечення прав і свобод людини та принцип законності в Україні. *Право України*. 2008. №6. С. 15–21.
9. Добринін Н. М. Права людини в центрі уваги молодих вчених. *Держава і право*. 2014. № 8. С. 19–20.
10. Гусарев С. Д. Теоретичні аспекти забезпечення правового статусу особистості в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2010. № 1. С.39–44.

